

Capitolul 10

Etica relației dintre copii, părinți și stat

Daniela Cutaș

10.1. Introducere

Care este statutul moral al copiilor? Ce înseamnă egalitatea morală dintre copii și adulți? Care sunt constrângerile pe care le impune acceptarea acestei egalități în ceea ce privește felul în care pot fi tratați copiii în familie sau în societate? Cine are ce fel de responsabilitate pentru copii? În capitolul de față voi discuta astfel de întrebări. Voi analiza relația dintre copii, părinți și stat, în dimensiunea ei practică (*felul în care ne raportăm la copii*), din punct de vedere legal (*constrângerile legale asupra felului în care ne raportăm la copii*) și din punct de vedere moral (*cum ar trebui să ne raportăm la copii*). Voi începe cu o scurtă incursiune în istoria relațiilor dintre copii, părinți, și stat, atât din punct de vedere legal, cât și filosofic. Voi prezenta conceptul de *statut moral* și ideea de egalitate morală între copii și adulți. Voi ilustra schimbările sociale și legislative în ce privește acceptarea statutului moral al copiilor și a egalității morale între copii și adulți, folosind exemple din România și Suedia. Voi examina dinamica dintre aspirațiile legale și morale la care aderă România în ce privește statutul moral al copiilor și normele sociale despre copii, copilărie, și familie, care nu sunt întotdeauna în acord cu aceste aspirații. Voi urmări apoi schimbările care au avut loc în ultimele decenii în ce privește limitele *responsabilității parentale*.

Pentru a răspunde la întrebări ca cele de mai sus, trebuie să analizăm interesele indivizilor, drepturile și obligațiile lor și relația dintre acestea. În cele din urmă, s-ar putea să nu existe întotdeauna un echilibru perfect

între toate aceste aspecte. Chiar dacă ar exista, se poate să nu fie întotdeauna clar ce decizii ar trebui luate în fiecare caz, de către cine și care sunt cele mai bune metode de a sprijini interesele copiilor sau chiar care sunt interesele lor în fiecare situație. Acesta este unul dintre motivele pentru care este important să discutăm despre tensiunile și schimbările implicate în evoluția relațiilor dintre copii, părinți și stat.

10.2. Scurt istoric

Percepțiile asupra statutului moral al copiilor s-au schimbat dramatic în ultima sută de ani în Europa. Cercetările asupra trecutului relațiilor dintre copii și părinți evidențiază aceste schimbări. În cuvintele unui istoric,

[i]storia copilăriei este un coșmar din care abia recent am început să ne trezim. Cu cât mergem mai mult înapoi în istorie, cu atât mai scăzut este nivelul îngrijirii copiilor, și cu atât mai frecvent îi găsim pe copii uciși, abandonați, bătuți, terorizați și abuzați sexual. Este sarcina noastră [a istoricilor, n.a.] să vedem cât putem recupera din istoria copilăriei din mărturiile care ne-au rămas. Dacă aceste lucruri nu au fost cunoscute de istorici, este pentru că istoria serioasă s-a ocupat multă vreme de evenimente publice, nu de cele private. Istoricii s-au concentrat atât de mult pe groapa de nisip gălăgioasă a istoriei, cu castelele sale fantastice și bătăliile sale magnifice, încât nu au observat ce se întâmplă în case și la locul de joacă (de Mause: 2006, p. 1).

Schimbările sociale în procesul de recunoaștere a statutului moral al copiilor și a relevanței intereselor lor au fost însoțite de schimbări ale concepțiilor filosofice despre copii și copilărie, despre justificarea drepturilor părinților și despre importanța intereselor copiilor. În filosofie a avut loc o trecere de la concepții paternaliste¹ și ale legii naturale

1. Foarte simplificat, este vorba despre *paternalism* când luăm decizii pentru altcineva, împotriva sau indiferent de dorințele lor și considerăm că facem acest lucru spre binele lor. Multe dintre deciziile părintești sunt *paternaliste*, tocmai pentru că părinții sunt responsabili pentru copiii lor, și trebuie să urmărească binele acestora chiar și când copiii nu sunt de aceeași părere. De exemplu, părinții trimit copiii la școală, îi duc la medic, îi protejează

(*natural law accounts*) despre relațiile dintre copii și părinți la concepții centrate pe copiii înșiși (*child-centred accounts*). Copiii au fost priviți ca proprietatea părinților lor *naturali*, iar bunăstarea copiilor ca fiind în sarcina exclusivă a – și la latitudinea – părinților lor (Archard: 2008). De exemplu, pentru Thomas Hobbes, cunoscut filosof britanic din secolul al XVII-lea, părinții au autoritate totală asupra copiilor lor. John Locke însă reconceptualizează autoritatea părintească găsindu-i justificarea în dreptul copiilor de a fi îngrijiți (Archard: 2008, p. 9). Această dislocare a sursei de justificare a autorității parentale dinspre drepturile părinților înspre cele ale copiilor înșiși a continuat să se dezvolte în secolele care au urmat. Astăzi, filosofii tind să recunoască mai degrabă interesele și bunăstarea copiilor decât filiația ca atare sau interesele părinților drept sursa justificării drepturilor parentale (Brighouse și Swift: 2014). Dat fiind că ei se nasc altor oameni, care au putere de decizie asupra lor și care ar putea să se simtă îndreptățiți asupra vieții lor, copiii au nevoie de protecție nu numai din partea părinților, ci și față de părinți. Din pricina faptului că se nasc neajutorați, a capacității lor reduse de a se îngriji și a nevoii de sprijin în dezvoltarea lor, copiii sunt o categorie vulnerabilă a membrilor comunității umane. Statul are obligații față de toți cetățenii săi, cu atât mai mult cu cât aceștia sunt mai vulnerabili. Așadar, drepturile copiilor generează obligații morale nu doar din partea părinților, ci și a societății în general și a statului în special.

În concepția clasică a relațiilor dintre copii și părinți, drepturile parentale decurgeau din interesele părinților. Părinții aduc copiii pe lume, suportă costurile întreținerii lor și deci sunt în măsură să ia orice decizie doresc cu privire la bunăstarea copiilor lor. S-ar putea ca cititorii să ridice o sprânceană citind aici *orice decizie*. Mulți dintre noi sunt obișnuiți cu faptul că există limite legale și sociale în ce privește felul în care pot fi tratați copiii în familie. Însă unele din reglementările de protecție a copiilor cu care suntem obișnuiți astăzi sunt mai recente

de frig și le cer să-și mănânce legumele din farfurie. Pe măsură ce înțelegem mai mult despre capacitățile și experiențele copiilor, se dezvoltă o critică nu atât a paternalismului ca atare față de copii, care este necesar, cât a excesului de paternalism și a ușurinței cu care adulții îi tratează paternalist pe copii inclusiv atunci când acest lucru nu este justificat și chiar și atunci când este vătămător (de pildă, Godwin: 2020, Carey: 2017).

decât ne-am putea aștepta. De exemplu, cruzimea împotriva copiilor este interzisă în Marea Britanie abia din 1889, în urma unor demersuri ale Societății de Prevenire a Cruzimii asupra Animalelor (RSPCA). Această organizație se confrunta cu sesizări care cădeau în afara ariei sale de competență, întrucât se refereau la copii, nu la ființe nonumane. În aceeași perioadă, în SUA, Societatea din New York de Prevenire a Cruzimii asupra Animalelor a reușit să îndepărteze un copil de familia sa abuzivă, descriindu-l în instanță ca pe „un animal din specia umană”, tocmai pentru că nu exista legislație pentru protecția copiilor². Vedem astfel că, în unele jurisdicții, recunoașterea statutului moral al animalelor a precedat-o pe aceea a statutului moral al copiilor. Ce este însă *statutul moral* și ce implică acesta?

10.3. Statutul moral al copiilor³ și egalitatea morală dintre copii și adulți

Conform filosoafei Mary Ann Warren (1997, p. 3), a avea statut moral înseamnă

a fi o entitate față de care agenții morali au, sau pot avea, obligații morale. Dacă o entitate are statut moral, nu o putem trata în orice fel dorim; suntem obligați din punct de vedere moral ca în deliberările noastre să acordăm importanță nevoilor, intereselor sau bunăstării sale. Mai mult, suntem obligați din punct de vedere moral să facem acest lucru nu doar pentru că protejarea acestora ne-ar fi benefică nouă sau altor persoane, ci pentru că nevoile sale au importanță morală în sine⁴.

-
2. Acest caz a dus la formarea Societății din New York de Prevenire a Cruzimii asupra Copiilor. Numele copilului era Mary Ellen Wilson.
 3. Pentru o prezentare mai pe larg a discuțiilor curente pe tema statutului moral al copiilor – și o propunere de ieșire dintr-un impas al acestor discuții – vezi Jaworska și Tannenbaum (2019).
 4. Pentru Warren, numai ființele vii pot avea statut moral. Alți gânditori însă au argumentat că nu doar organismele individuale pot avea statut moral, ci și entitățile conceptuale cum ar fi ecosistemele sau speciile (Rolston: 2002). În altă lucrare, am arătat că și familia este uneori tratată ca o entitate conceptuală care are statut moral, față de care putem avea obligații, care are interese demne de protecție, care poate fi suferindă și poate necesita

Agenții morali au capacitatea de a distinge între bine și rău, așadar, de a răspunde pentru alegerile lor. Aceste caracteristici sunt necesare pentru a atribui cuiva responsabilitate morală: dacă nu ai capacitatea de a distinge între bine și rău și de a acționa în consecință, nu se poate spune că ești *responsabil* pentru acțiunile tale. În trecut, filosofii au echivalat această capacitate cu statutul moral: dacă nu ești agent moral, nici nu ai statut moral deplin. În funcție de vârstă, copiii pot avea o capacitate redusă de a fi agenți morali, comparativ cu adulții. În acest fel, nu numai copiii, ci și femeile erau privite ca neavând statut moral deplin. De exemplu, filosofi ca Aristotel, Hume, Kant, Schopenhauer și alții considerau că femeile nu dețin statut moral deplin, pentru că nu sunt agenți morali în aceeași măsură ca bărbații (Warren: 1997, p. 7).

Schimbarea de perspectivă asupra statutului moral al copilului a fost încurajată de progrese făcute în științele sociale cum ar fi psihologia (vezi, de exemplu, Clément și Koenig: 2019; Cain: 2019; Choudhury și Ferranti: 2019). Cercetările recente în aceste domenii au evidențiat subestimarea capacităților morale și raționale ale copiilor care a dominat felul în care ne raportăm la ei. Mai mult, s-a argumentat că unul dintre motivele pentru care nu recunoaștem întru totul statutul moral al copilului și capacitatea sa ca agent moral este că abordăm aceste chestiuni din perspectiva adulților, și nu din perspectiva copiilor. În cuvintele unei eticiene și cercetătoare a istoriei medicinei,

[s]tatutul moral al copiilor ar trebui să se bazeze pe ceea ce ei întreprind și simt ca agenți morali, și nu pe proprietățile pe care li le atribuie adulții. Atâta vreme cât tratăm copiii ca pe niște ființe umane fără perspective morale proprii, vom eșua în a le recunoaște egalitatea morală. Așadar trebuie să ne creștem sensibilitatea la percepțiile morale despre lume ale copiilor și să renunțăm la ideile noastre despre copii ca obiecte pasive ale considerațiilor noastre morale, oricât de benevolente ar fi acestea. [...] Copiii poate nu sunt capabili să scrie eseuri filosofice, dar se pot simți în siguranță sau respectați, trădați sau răniți și pot să ne comunice aceste lucruri prin comportamentul lor. De fapt, această abordare nu este deloc dificilă sau exotica și mulți oameni deja interacționează în acest fel cu copiii. Însă continuă să ne lipsească un vocabular moral pentru a descrie

tratament. Nu doar că interesele familiei nu pot fi reduse la interesele membrilor săi, inclusiv ale copiilor, dar pot să intre în conflict cu acestea și să fie protejate chiar și atunci (Cutaș și Smajdor: 2017).

ceea ce mulți deja recunosc ca fiind evident. Ne-am concentrat prea mult atenția asupra autonomiei și responsabilității ca elemente constitutive ale agenților morali (Wiesemann: 2016, p. 13).

Conform autoarei, încrederea pe care o au copiii în cei din jurul lor, alături de inevitabila lor vulnerabilitate, consolidează obligația de a-i recunoaște ca agenți morali. Perspectiva copilului ca subiect vulnerabil care are nevoie să aibă încredere în adulți aduce cu sine o nouă dimensiune a egalității care a lipsit în teoriile etice, inclusiv cele ale grijii: deși etica grijii acordă o semnificație morală ridicată încrederii și vulnerabilității în relațiile interpersonale, ceea ce au toate aceste teorii în comun este perspectiva adultă prin care sunt privite relațiile dintre oameni (Wiesemann: 2016, p. 14). Wiesemann numește această grilă de interpretare a vieții copilului și a intereselor lui prin prisma intereselor adulților și a potențialului copilului ca viitor adult *adultism moral*. În contrast cu perspectiva adultismului moral, perspectiva copilului generează obligația de a promova bunăstarea copiilor nu doar în ce privește viitorul lor ca adulți, ci și în calitatea lor de copii (Wiesemann: 2016). Copiii sunt mai mult decât viitori adulți, iar etapa copiării este importantă și ea în sine, nu doar ca drum către maturitate (Gheaus: 2014).

O modalitate de a argumenta în favoarea recunoașterii statutului moral al copiilor decurge din includerea lor în categoria *persoanelor* din punct de vedere moral. În etică, termenul *persoană* este asociat cu calitatea de deținător de statut moral și deci de recunoaștere a importanței morale *în sine*, cum spune Warren mai sus⁵. Pentru că sunt

5. De exemplu, întrebarea dacă fătul uman este o persoană sau nu – sau dacă ar trebui tratat *ca și cum ar fi o persoană* – este centrală în discuția despre statutul moral al fătului (Cutaș: 2007, pp. 79-92). Pentru Warren, o entitate este persoană în sens moral dacă este conștientă de existența proprie, este capabilă de autodeterminare, are capacitatea de a comunica etc. Copiii, în funcție de vârstă și de capacitățile lor individuale, pot îndeplini unele dintre aceste criterii sau toate criteriile. Conceptul de persoană morală a fost formulat fie mai strict, fie mai larg. În primul sens, sunt excluse toate ființele nonumane și unele ființe umane care nu îndeplinesc anumite standarde minime de autonomie sau raționalitate. Aceasta nu înseamnă că entitățile care nu sunt persoane nu contează din punct de vedere moral, ci doar că nu sunt pe plan de egalitate morală cu cele care sunt persoane. În al doilea sens, conceptul de persoană morală poate să includă copiii,

persoane, copiii sunt egali din punct de vedere moral cu celelalte persoane: de exemplu, cu oamenii adulți. Ei însă pot – și trebuie – să fie tratați *diferit* față de adulți. Tocmai pentru că sunt copii, le poate fi limitată libertatea în feluri pe care nu le-am considera acceptabile în cazul adulților. Însă acest lucru se întâmplă nu pentru că nu ar fi egali din punct de vedere moral cu adulții, ci pentru că încă nu au capacitatea de a exercita anumite roluri sau de a lua anumite decizii (Brennan și Noggle: 1997).

Egalitatea morală a copiilor cu adulții a fost conceptualizată și prin prisma drepturilor morale – și legale – ale copiilor. Deoarece au statut moral și sunt vulnerabili în relația cu cei din jurul lor, copiii au dreptul la protecția intereselor lor. Chiar dacă se nasc în familii și unii dintre noi ne-am aștepta ca iubirea părintească să-i protejeze, nu pot fi abandonați acestei speranțe. În cuvintele unui filosof contemporan al familiei,

[p]ărinții nu pot alege să-și iubească copilul; ei pot alege să-i respecte drepturile. Nu poate fi un lucru rău ca unui copil să-i fie respectate drepturile când iubirea dă greș; mai ales când aceste drepturi îi asigură un tratament adecvat care ar putea să nu fie posibil doar din iubire. Nu există niciun motiv să credem că un copil care are drepturi va înceta să iubească și să fie iubit de cei care îl îngrijesc. Dar a ne baza doar pe iubire în asigurarea bunăstării copiilor arată un optimism greșit direcționat și periculos. Ar însemna să abandonăm copilul unei „uniuni intime” fără nicio asigurare a unei minime protecții pentru cazul în care această uniune eșuează (Archard: 2008, p. 122).

În această paradigmă a drepturilor, încrederea în iubirea părintească nu este suficientă pentru asigurarea binelui copiilor. În plus, iubirea părintească, la fel ca orice altă formă de iubire, poate să fie problematică moral. Un părinte poate să-și iubească copilul și în același timp să eșueze în a-l sprijini în dezvoltarea capacității de autodeterminare sau în a-i respecta interesele proprii. Un astfel de exemplu este cazul așa-numiților *părinți-elicopter* (*helicopter parents*: părinți care se învârt

unele ființe nonumane despre care știm că au un grad de autodeterminare, raționalitate și comunicare complexă (cum ar fi delfinii sau elefanții) sau chiar entități care nu sunt ființe vii. De exemplu, în unele state unor râuri sau parcuri naționale le-a fost recunoscut statutul de persoană nu doar morală, ci și *legală*. În acest fel, au o protecție mai bună în fața legii și nu pot deveni proprietatea nimănui.

constant în jurul copiilor lor), supraprotectivi și sufocați. Chiar și când iubirea părintească nu *lipsește*, dimpotrivă, *prisosește*, interesele copiilor rămân în pericol în lipsa protecției dincolo de familie cu ajutorul unor instrumente legale cum ar fi drepturile.

10.4. Două exemple: România și Suedia

În timp ce schimbările sociale și conceptuale tind să se desfășoare pe o perioadă mai lungă de timp, în unele țări schimbările legale au fost drastice. În 1990, România a ratificat convenția ONU a drepturilor copiilor, care stabilește „interesul superior al copilului” (în original, *the best interest of the child*) ca fiind primordial [*i*]n toate acțiunile referitoare la copii (Convenția cu privire la drepturile copilului: 1989). Mai apoi, România a adoptat legea 272/2004 cu privire la protecția și promovarea drepturilor copilului, care interzice „orice formă de violență asupra copilului”.

Cu toate acestea, Curtea Europeană a Drepturilor Omului a condamnat România în mai multe cazuri care evidențiază că sistemul legislativ din România nu a internalizat spiritul acestor reglementări – respectiv nevoia de a respecta și proteja copiii. Un grup de jurnaliști independenți a identificat faptul că în trei cazuri din patru actele sexuale cu minori sunt tratate în curțile judecătorești din România ca fapte consimțite (Oncioiu: 2019). Un punct focal al investigației jurnaliștilor este o decizie a Curții într-un astfel de caz. Conform acestei decizii, instanțele din România deduc consimțământul copiilor la acte sexuale cu adulți „din fapte care aveau mai mult de-a face cu reacțiile specifice copiilor față de traume, cum ar fi faptul că victimele nu și-au informat părinții sau nu au țipat după ajutor”. Copilul în cauză nu a beneficiat de evaluare psihologică și instanțele românești „nu au acordat atenție suficientă, sau chiar deloc, vulnerabilității deosebite a tinerilor și factorilor psihologici speciali implicați în cauze cu violuri asupra mino-rilor” și astfel „nu au întrunit cerințele inerente obligațiilor pozitive ale statelor de a aplica efectiv un sistem de drept penal care pedepsește toate formele de viol și abuz sexual asupra copiilor” (MGC v. Romania: 2016)⁶.

6. Capitolul următor, al Oanei Băluță, discută mai pe larg tema consimțământului sexual și ale condițiilor acestuia.

Într-un alt proces, Curtea Europeană a Drepturilor Omului a condamnat România într-un demers de durată de căutare a dreptății în numele unui copil abuzat de tatăl său. Conform Curții, referindu-se la atitudinea îngăduitoare a judecătorului cu privire la comportamentul tatălui copilului,

[a]sigurarea unei demnități de bază copiilor înseamnă că nu poate exista niciun compromis în ceea ce privește condamnarea violenței împotriva lor, indiferent dacă aceasta este acceptată ca „tradiție” sau deghizată ca „disciplinare”. Unicitatea copiilor – potențialul și vulnerabilitatea lor, dependența lor de adulți – face imperativ ca aceștia să beneficieze de mai multă, nu de mai puțină, protecție împotriva violenței, aceasta din urmă fiind în mod invariabil degradantă (ECHR: 2017).

Și acest caz a ilustrat reticența judecătorilor din România de a respecta legea și a pune în practică perspectiva asupra intereselor copiilor care decurge din documentele legale. Dincolo de identitatea lor profesională, judecătorii sunt și ei parte din societate și avem motive să credem că societatea românească nu a internalizat încă – și nu a acceptat – spiritul acestor legi. Într-un studiu la nivel național realizat în 2012 de organizația Salvați Copiii România, 63% din copii au declarat că sunt loviți de părinții lor, în timp ce 38% din părinți au admis că își lovesc copiii (Salvați Copiii: 2013). Conform unui raport finanțat de World Vision Romania⁷, numai unul din zece părinți români intervievați a declarat că nu și-ar lovi niciodată copiii. Peste jumătate (51%) dintre cei care își lovesc copiii au declarat că fac acest lucru pentru binele copiilor. 10% au dat vina pentru violență pe copii, care ar fi provocat-o, iar 8% au oferit justificări de natură religioasă (Vișoiu: 2017). Așadar, deși ilegală, lovirea copiilor este încă practică de părinți, care o consideră justificată sau chiar necesară.

Uneori, instituțiile statului sunt *mai* refractare la evoluțiile legislative în privința drepturilor copiilor decât părinții cu care intră în contact: de exemplu, într-un studiu de caz recent am analizat felul în care spitale publice din România au încercat să prevină tații de la a pune în aplicare dreptul copiilor de avea un părinte alături când sunt spitalizați (Cutaș și Gheaus: 2019). Conform reprezentanților acestor instituții,

7. Organizație creștină care sprijină intervenții de urgență cu scopul de a proteja interesele copiilor.

doar mamele pot fi spitalizate alături de copii: în absența mamei, o altă rudă de gen feminin ar putea face acest lucru. În același timp, o cercetare realizată într-un astfel de context sugerează că părinții înșiși, inclusiv mamele, se opun acestor practici ale spitalelor, considerându-le discriminatorii și vătămătoare atât pentru copii, cât și pentru părinți (Atudorei și Mardache: 2012). Acest exemplu ilustrează practici instituționale care rezistă în fața reglementărilor legale orientate către sprijinirea drepturilor copiilor și ale responsabilității parentale, inclusiv paternale, chiar și când cetățenii înșiși internalizează aceste considerente.

România și Suedia sunt frecvent invocate ca exemple opuse în ce privește relația cu copiii și tratamentul lor în public și în familie. În 1979, Suedia a devenit prima țară din lume care a interzis pedepsirea corporală a copiilor. Această reglementare a beneficiat de acceptare socială largă pe fundalul unei tendințe crescânde către egalitate (Durrant: 1996). Pedepsirea corporală a copiilor *la școală* era deja ilegală din 1928, iar anii dintre cele două reglementări au fost bogați în discuții pe aceste teme și demersuri de contestare a legitimității pedepsirii corporale a copiilor în familie. În această perioadă, numărul părinților care respingeau necesitatea pedepsei corporale a crescut de la 35% în 1965 la 60% în 1971 (SIFO: 1981, în Durrant: 1996, p. 20). Odată ce legea din 1979 a fost adoptată, caracterul ei educativ laolaltă cu măsurile asociate de a crește conștientizarea intereselor copilului și a nocivității pedepsirii lor corporale au încurajat părinții să solicite sprijin înainte de a recurge la violență (Durrant: 1996, p. 24). Conform secțiunii 1 a legii,

[c]opiii sunt îndreptățiți să primească grijă, siguranță, și o educație adecvată. Trebuie tratați cu respect pentru persoana lor și pentru caracterul lor distinctiv, și nu pot fi supuși pedepselor corporale sau oricărui alt tratament umilitor (Children and Parents Code: 1979).

Așadar, în cazul Suediei, schimbările legale s-au desfășurat în paralel cu – și au sprijinit – schimbările sociale în favoarea unei concepții despre copii ca demni de respect și protecție în fața violenței. Nici Suedia nu este însă ocolită de dificultăți în recunoașterea și protejarea drepturilor copiilor. O cercetătoare în sociologie a arătat că dreptul copiilor de a relaționa cu părinții lor a fost impus chiar și împotriva dorinței tuturor părților implicate – și mai ales – împotriva intereselor copiilor. De exemplu, copiii au fost obligați să-și viziteze tații chiar și

când aceștia se aflau în închisoare în urma violenței asupra mamei copiilor sau chiar a copiilor înșiși. S-a procedat în acest fel în ciuda riscurilor pentru copii și, deși copiii au dreptul legal de a participa în astfel de decizii, nici acesta nu le-a fost respectat (Bruno: 2016). În aceste cazuri, dreptul copiilor de a relaționa cu părinții lor a primat în fața dreptului la siguranță și autodeterminare. Vedem în acest fel că, și atunci când autoritățile iau în serios interesele copilului și doresc să aplice legea, echilibrul dintre diferitele drepturi și interese nu le este neapărat evident. În unele situații, drepturile și interesele copiilor sunt în conflict, și alegerea unora în defavoarea celorlalte poate fi greșită.

Schimbările societale și legale au loc în contexte care la rândul lor pot fi diferite. Suedia are o mai lungă tradiție *individualistă*, în care independența și responsabilitatea individuală sunt prețuite în primul rând. În termenii psihologiei sociale⁸, Suedia este o cultură în care ierarhiile sunt mai puțin vizibile și în care calitatea relațiilor dintre oameni și bunăstarea lor sunt considerate foarte importante. Binele societății este format din binele cetățenilor lui, iar rolurile de gen sunt mai fluide și, de asemenea, mai puțin ierarhice decât în multe alte țări europene. Într-o astfel de cultură, cu cât o persoană este mai vulnerabilă – de exemplu, pentru că este copil –, cu atât este considerată mai îndreptățită să primească sprijin din partea societății. În România există o tradiție mai puternic *colectivistă*, în care binele grupurilor sociale – cum ar fi familia, comunitatea sau statul – are precedență în fața binelui indivizilor (Mihăilescu: 2017, pp. 59-60). Ierarhiile sunt mai evidente și mai ferme, autoritatea, competiția și acumularea de status social mai puternic valorizate, iar nivelul de încredere interumană mai scăzut. Diferențele dintre rolurile de gen sunt mai mari, iar copiii trebuie să fie deferenți față de părinții lor chiar dacă aceștia din urmă au eșuat în îndeplinirea responsabilităților parentale. Conform rezultatelor European Values Study 2017 (în lucru la momentul scrierii acestui capitol), 5,93% din respondenții din Suedia au răspuns afirmativ la

8. Termenul *cultură* în psihologia socială denotă suma „regulilor nescrise” ale comunităților, care creionează comportamentul acceptabil social în comunitate (Hofstede: 2001). O comparație între România și Suedia (sau alte țări) în termenii aceștia poate fi realizată la adresa <https://www.hofstede-insights.com/product/compare-countries/>

întrebarea dacă bărbații ar trebui să aducă bani acasă, iar femeile să aibă grijă de casă și copii, față de 50,01% din respondenții din România; 30,66% din respondenții din Suedia au răspuns afirmativ la întrebarea dacă este datoria copiilor adulți să aibă grijă de părinții lor, față de 62,75% din respondenții din România; iar 63,77% din respondenții din Suedia au răspuns afirmativ la întrebarea dacă oamenii sunt în general de încredere, față de 12,95% din respondenții din România.

Un alt aspect important în acest context este că, în timp ce în Suedia interesul social pentru protecția copiilor s-a dezvoltat din interiorul țării – cum spuneam, Suedia a fost prima țară din lume care a adoptat și implementat legi ferme de protecție a copiilor față de violență –, în România aceste legi au fost adoptate ca parte a altor procese politice, din exterior. În analiza politicilor publice, reglementările sunt numite *de sus în jos (top-down)* dacă sunt impuse populației de decidenții politici și *de jos în sus (bottom-up)* dacă sunt inițiate de populație. În România, legile de protecția copiilor au fost *de sus în jos* și de proveniență externă, în timp ce în Suedia au fost *de jos în sus* (sau atât *de jos în sus*, cât și *de sus în jos*) și de proveniență internă. Astfel de diferențe pot influența măsura în care o populație acceptă și sprijină o politică publică. În plus, în același timp în care se aliniază legislativ cu restul Europei, în sensul democratizării și protecției și capacitării cetățenilor ei, România este supusă și unor influențe externe contrare acestor valori, care vizează consolidarea ierarhiilor, a rolurilor tradiționale între membrii familiei și rezistența la astfel de schimbări (Tarța: 2018). Toate aceste caracteristici sociale, uneori asincronice, tradiții, așteptări și presiuni externe pot interfera cu măsura în care valorile sociale și instituționale se aliniază cu reglementările legale și evoluțiile la nivel internațional în conceptualizarea statutului moral al copiilor.

10.5. Responsabilitatea morală pentru copii

Dincolo de drepturile și reglementările legale, determinarea intereselor copiilor și a felului în care acestea trebuie gestionate în contextul familiei poate fi un demers foarte dificil: în ce constau, mai exact, *interesele superioare ale copilului*? Care sunt limitele responsabilității parentale și cât de mari eforturi trebuie să întreprindă părinții pentru

binele copiilor lor? În trecutul recent, hrănirea și îmbrăcarea copiilor, trimiterea lor la școală sau tratarea lor când sunt bolnavi păreau suficiente pentru a califica pe cineva drept *un bun părinte*. Astăzi însă, creșterea cunoașterii din psihologie, medicină sau genetică extinde marginile responsabilității parentale. Părinții trebuie să se îngrijească de dezvoltarea socioemoțională a copiilor lor, de explorarea și dezvoltarea talentelor lor. Trebuie să petreacă *timp de calitate* cu copiii, să-i sprijine și să-i iubească: mai mult, au argumentat unii filosofi, copiii au *dreptul* de a fi iubiți de părinții lor (Liao: 2015). Părinții trebuie să asigure siguranța copiilor și să nu îi lase nesupravegheați, să se asigure că mănâncă sănătos și că își dezvoltă obiceiuri sănătoase și așa mai departe (Hens, Cutaș și Horstkötter: 2017). S-a argumentat chiar că părinții au obligația de a „salva” fertilitatea copiilor lor când aceștia riscă să o piardă (de exemplu, din cauza unei boli sau forme de tratament) și că acești copii au *dreptul* ca părinții lor să ia astfel de măsuri (Cutaș: 2017; Cutaș și Hens: 2015). Cercetări curente în epigenetică⁹ sugerează că experiențe pe care le-au avut părinții *când ei înșiși erau copii*, ba chiar experiențe pe care le-au avut părinții părinților au un impact asupra felului în care se manifestă genele urmașilor lor. Cunoașterea acestor lanțuri cauzale, necunoscute până recent, ridică întrebări despre responsabilitățile pe care le-ar putea avea oamenii pentru copiii copiilor lor: *responsabilitate epigenetică* (Hedlund: 2012).

Dacă avem o responsabilitate morală pentru o persoană, înseamnă că există o cerință morală de a-i sprijini interesele, de a o susține. Toți avem o responsabilitate morală față de oamenii din jurul nostru (și nu doar față de oameni, cum am văzut mai sus în subcapitolul despre statutul moral). Însă avem responsabilități mai concrete față de *anumiți* oameni. Relația dintre copii și părinți este un exemplu de astfel de responsabilitate specială. De obicei, această relație este privită ca binară

9. Epigenetica este studiul felului în care expresia genelor depinde de alți factori decât cei genetici. De exemplu, dacă o familie locuiește într-o zonă foarte poluată, acest context va influența interacțiunea dintre genele lor și funcționarea acestor gene: s-ar putea să li se declanșeze boli care nu s-ar fi declanșat dacă locuiau într-o zonă mai curată, să li se scurteze potențialul de speranță de viață etc. Aceste descoperiri contrazic o asumție clasică a geneticii, conform căreia genotipul (bagajul genetic al unui organism) determină fenotipul (caracteristicile organismului).

și exclusivă: părinții sunt responsabili pentru copiii lor și fiecare copil poate avea cel mult doi părinți. De multe ori, o astfel de perspectivă poate duce la concentrarea întregii responsabilități pentru copii în responsabilitatea parentală: dacă nu ești părintele copilului, nu ai nimic mai mult decât o responsabilitate difuză sau temporară și bine circumscrisă, cum ar fi cea care corespunde rolului de profesor la școală. Responsabilitatea parentală domină și controlează orice altă formă de responsabilitate persistentă față de copii. Astfel de asumptii supra-viețuiesc și astăzi.

Creșterea numărului de copii care se nasc în afara căsătoriei și a numărului de divorțuri laolaltă cu practici cum ar fi donarea de gameți contribuie la creșterea numărului de cazuri în care un copil nu are doar doi părinți din punct de vedere genetic, biologic, social și legal. Astfel de schimbări sociale au complicat sarcina de identificare și atribuire a drepturilor și a responsabilităților față de copii și de a decide cui ar trebui să-i fie permis și cine ar trebui încurajat să creeze sau să continue o relație apropiată cu copiii.

Responsabilitatea pentru copii poate fi cauzală (retrospectivă) sau în virtutea unui rol în viața copiilor (prospectivă). Filosofii sunt în dezacord în ce privește întrebarea dacă responsabilitatea cauzală pentru crearea copiilor justifică recunoașterea sau impunerea responsabilității parentale (de pildă, Brake: 2005 *vs* Overall: 2012). De exemplu, un părinte adoptiv este responsabil pentru un copil fiindcă și-a asumat această responsabilitate, iar un părinte biologic are anumite responsabilități pentru că a adus un copil pe lume. Pentru că suntem obișnuiți să gândim dual și exclusiv în ce privește responsabilitatea pentru copii, de multe ori este dificil să o separăm în mai multe elemente componente și tendința este de a limita examinarea diverselor contribuții la existența sau bunăstarea copiilor la determinarea responsabilității parentale.

O sugestie pentru a facilita conceptualizarea acestor componente diferite a fost aceea de a distinge între responsabilitatea parentală și responsabilitatea procreativă (Fahmy: 2013): un donator de spermă sau o donatoare de ovule au o responsabilitate procreativă care decurge din contribuția lor la crearea unui copil, dar aceasta nu este și o responsabilitate parentală. O altă distincție relevantă aici este cea între responsabilitățile primare și cele secundare (Macleod: 2007). În timp ce părinții au o responsabilitate primară față de copiii lor, alte persoane

au responsabilități secundare pentru ei. Aceste persoane pot include nu doar donatorii de gameți și alți participanți individuali la crearea sau bunăstarea copiilor, ci și unități colective cum ar fi școlile sau statele. În fine, faptul că femeile nasc copiii și sunt asociate cu îngrijirea copiilor și a familiei a făcut atât ca ele să fie vulnerabile la cerințe din ce în ce mai mari în numele intereselor copiilor lor (sau ale viitorilor lor copii) (de pildă, Jacobs și Hens: 2018; Kukla: 2016; Smajdor: 2011), cât și ca bărbații să fie descurajați sau chiar împiedicați să-și exercite responsabilitatea paternală (Cutaș și Gheaus: 2019). Pe scurt, responsabilitatea pentru copii poate fi prospectivă sau retrospectivă, parentală sau nonparentală, procreativă, maternă sau paternă, primară sau secundară, individuală sau colectivă.

O altă sursă a responsabilității pentru copii ar putea decurge din relațiile apropiate în urma cărora copiii și-au format atașamente față de anumite persoane. Dacă interesele copiilor sunt importante (ba chiar sunt *primordiale* în gestionarea relațiilor copiilor, așa cum am văzut mai sus) și copiii și-au format un atașament față de cineva, aceasta poate genera o serie de cerințe morale față de persoana respectivă (cum ar fi să nu dispară fără explicație din viața copilului) și față de alte persoane (să sprijine această relație atâta vreme cât este importantă pentru copil). Însă astfel de atașamente sunt frecvent ignorate. De exemplu, părinții unui copil pot îndepărta o bonă din viața copilului indiferent de atașamentul format între bonă și copil, care poate să fie mai puternic decât cel dintre copil și părinții înșiși. Această prerogativă de a exclude pe oricine altcineva din viața copiilor, și în general de a deține privilegii comprehensive în privința lor, indiferent de interesele copiilor sau ale oricui altcuiva (Gheaus: 2017; Bartlett: 1984) este încă răspândită. Exclusivitatea părinților face ca relații și atașamente care pot fi foarte importante pentru copii și pentru adulți care nu le sunt părinți recunoscuți legal să nu poată fi protejate. Deși simplifică exercitarea responsabilității sociale pentru copii, atribuind-o aproape în totalitate părinților legali, s-ar putea să nu fie întotdeauna compatibilă cu aspirațiile legale și morale curente despre statutul moral al copiilor și importanța intereselor lor.

Un alt exemplu de continuitate care poate fi, și uneori este, întreruptă de părinți indiferent de importanța ei pentru copii, constă în schimbarea prenumelui copiilor în urma adopției, cu un alt prenume,

preferat de părinții adoptivi. Conform rezultatelor unei cercetări despre adopție în România¹⁰, *majoritatea* părinților adoptivi schimbaseră prenumele copilului adoptat. O cercetătoare implicată în acest proiect, specializată în psihologie, arată că o astfel de practică nesocotește nevoia copiilor de continuitate, care la rândul ei este importantă în procesul de formare a identității lor (Muntean: 2016). Faptul că aceste alegeri ale părinților sunt permise legal ilustrează măsura în care copiii încă sunt tratați mai degrabă ca bunuri ale părinților decât ca persoane cu nevoi și identități proprii. De aceea, unii autori au argumentat că astfel de alegeri, ale părinților și ale statelor, arată lipsă de respect față de drepturile fundamentale ale copiilor (în acest caz, dreptul la identitate) (Brennan și Noggle: 1997, p. 22).

Schimbările în ceea ce privește recunoașterea statutului moral al copiilor și conceptualizarea responsabilității pentru copii implică și o restructurare a relațiilor dintre părinți. Co-parentalitatea înlocuiește căsătoria ca liant între părinți și sursă a responsabilităților de durată nu doar pentru copii, dar și între părinții înșiși (Cook: 2012). În România, până în 2011, autoritatea parentală după divorț era alocată în aproape toate cazurile unuia dintre părinți (de obicei mamei). Schimbările în codul civil care au intrat în vigoare în 2011 (Monitorul Oficial: 2009) stabilesc *prima facie* autoritatea comună asupra copiilor în urma divorțului părinților, atribuind în continuare custodia doar unuia dintre părinți¹¹. Această reasezare a relațiilor dintre părinți și dintre părinți și copii este în schimbare în toată Europa, în direcția cooperării pentru binele copilului, și necesită înțelegerea responsabilității parentale și a cerințelor ei asupra părinților în relația lor reciprocă. Odată ce membrii unui cuplu au devenit părinți împreună, chiar dacă relația lor maritală sau romantică se deteriorează sau încetează, faptul că sunt părinți va însemna că vor fi prezenți unul în viața celuilalt în continuare. Aceasta este o consecință a evoluției statutului moral al copilului și semnificației sale pentru datoriile morale și legale ale părinților. Necesitatea morală și legală de a coopera în creșterea copilului

10. Proiectul FISAN „Factori ce influențează succesul adopției naționale” finanțat de UEFISCSU între 2009 și 2011 și derulat în cadrul Facultății de Sociologie și Psihologie al Universității de Vest din Timișoara.

11. În contrast, în Suedia custodia copiilor este *prima facie* comună în urma separării sau divorțului părinților.

poate fi în astfel de cazuri dificilă și restricționează substanțial alegerile viitoare ale părinților. Însă câtă vreme copilul nu este bunul părinților, ci egalul lor moral față de care ei au responsabilități în virtutea drepturilor și vulnerabilității sale, alegerile părinților nu mai pot urma doar, sau în primul rând, interesele lor individuale. Vedem așadar că recunoașterea egalității morale dintre copii și adulți și a importanței intereselor și nevoilor copiilor generează cerințe morale semnificative din partea părinților, a societății și a statului în general.

10.6. Concluzii

În cele de mai sus am realizat o scurtă prezentare a schimbărilor survenite în conceptualizarea statutului moral al copiilor și a locului lor în familie și în societate. Am văzut cum recunoașterea statutului lor moral și a egalității morale dintre copii și adulți a extins atât marginile responsabilității parentale, cât și nevoia de asumare din partea statului a responsabilității morale colective pentru copii.

Cum spuneam la începutul capitoului, tema relațiilor dintre copii și părinți, a responsabilității parentale, sociale și legale pentru copii și a gestionării intereselor copiilor necesită o evaluare a tuturor elementelor implicate în aceste dinamici, în fiecare situație particulară. Există un echilibru perfect între interesele copiilor și ale părinților și între costurile pentru părinți și beneficiile pentru copii (și viceversa) ale fiecărei alegeri parentale? Dacă da, cum poate fi identificat acest echilibru și cine sunt cei care are trebui să fie implicați în acest proces? Dacă nu, cum ar trebui luate deciziile în această privință? Toate acestea presupun un proces constant de negociere, înțelegere a intereselor copiilor și responsabilitate pentru alegerile proprii, într-un context de creștere a conștientizării vulnerabilității copiilor și a egalității lor morale cu adulții. Oricât ne-am dori ca alegerile să fie clare și soluțiile universal valabile, calitatea de agenți morali și de deținători de statut moral – atât a copiilor, cât și a adulților – aduce cu ea necesitatea acestui exercițiu.

IDEI PRINCIPALE

1. Percepția asupra relației dintre copii și părinți și a dinamicii dintre interesele și drepturile acestora s-a schimbat foarte mult în Europa în ultima sută de ani, în sensul recunoașterii crescânde a intereselor și a drepturilor copiilor și a importanței respectării lor.
2. Iubirea părintească nu este suficientă pentru a asigura respectarea intereselor și drepturilor copiilor.
3. Recunoașterea statutului moral al copiilor și a egalității lor morale cu adulții a devenit dominantă în Europa, atât filosofic, cât și juridic, dar nu neapărat în familie și societate sau în relație cu instituțiile statului.
4. În România, legile de protecția copiilor au fost inițiate de sus în jos (dinspre legislatori spre populație) și sunt de proveniență externă (din afara țării). În unele cazuri, instituțiile statului rezistă în fața reglementărilor legale orientate către sprijinirea drepturilor copiilor și a exercitării responsabilității pentru copii, chiar și atunci când cetățenii înșiși internalizează aceste considerente.
5. Responsabilitatea pentru copii poate fi prospectivă sau retrospectivă, parentală sau nonparentală, procreativă, maternă sau paternă, primară sau secundară, individuală sau colectivă. Determinarea limitelor responsabilității pentru copii și a relației dintre aceste tipuri de responsabilitate nu este întotdeauna evidentă în fiecare caz în parte.

Mulțumiri

Le mulțumesc Ancăi Gheaus și lui Alexandru Volacu pentru sugestiile lor foarte utile în finalizarea acestui capitol.

Referințe bibliografice

- Archard, D. (2008), *Children: Rights and Childhood*, Routledge, Londra.
- Atudorei, I., și A. Matache (2012), „Institutional Discrimination in Pediatric Hospitals”, *Bulletin of the Transylvania University of Brașov*, 5 (2), pp. 119-124.

- Bartlett, K. (1984), „Rethinking Parenthood as an Exclusive Status: The Need for Legal Alternatives when the Premise of the Nuclear Family has Failed”, *Virginia Law Review*, 70 (5), pp. 879-963.
- Brake, E. (2005), „Fatherhood and Child Support: Do Men Have a Right to Choose?”, *Journal of Applied Philosophy*, 22 (1), pp. 55-73.
- Brennan, S., și R. Noggle (1997), „The Moral Status of Children: Children’s Rights, Parents’ Rights, and Family Justice”, *Social Theory and Practice*, 23 (1), pp. 1-26.
- Brighouse, H., și A. Swift (2014), *Family Values. The Ethics of Parent-Child Relationships*, Princeton University Press, Princeton.
- Bruno, L. (2016), *Ofridstid. Fäders våld, staten och den separerade familjen* (teză de doctorat), Uppsala Universitet, Uppsala.
- Cain, M.J. (2019), „Language and Communication: Evidence from Studying Children”, în A. Gheaus, G. Calder și J. de Wispelare (eds.), *The Routledge Handbook of the Philosophy of Childhood and Children*, Routledge, Londra, pp. 23-32.
- Carey, B. (2017), „Children and the Limits of Paternalism”, *Ethical Theory and Moral Practice*, 20, pp. 581-595.
- Children and Parents Code (1979), disponibil la ceflonline.net/wp-content/uploads/Sweden-Parental-Responsibilities-Legislation.pdf
- Choudhury, S., și N. Ferranti (2019), „The Science of the Adolescent Brain and its Cultural Implications”, în A. Gheaus, G. Calder și J. de Wispelare (eds.), *The Routledge Handbook of the Philosophy of Childhood and Children*, Routledge, Londra, pp. 33-44.
- Clément, F., și M. Koenig (2019), „Epistemology: Knowledge in Childhood”, în A. Gheaus, G. Calder și J. de Wispelare (eds.), *The Routledge Handbook of the Philosophy of Childhood and Children*, Routledge, Londra, pp. 13-22.
- Convenția cu privire la drepturile copilului. (1989), disponibilă la <http://www.salvaticopiii.ro/sci-ro/files/0a/0ab4c7cb-1ff8-458c-a53a-053f5d189015.pdf>
- Cook, (2012), „On the Duties of Shared Parenting. Ethics and Social Welfare”, 6 (2), pp. 168-181.
- Cutas, D. (2007), *GenEtica reproducerii. Politici ale moralității și moralitatea politicilor*, Ideea Europeană, București.
- Cutas, D. (2017) *Should Parents Take Active Steps to Preserve their Children’s Fertility?* în K Hens, D Cutas și D Horstkötter (eds), *Parental Responsibility in the Context of Neuroscience and Genetics*, Springer, Dordrecht.
- Cutas, D., și A. Gheaus (2019), „Paternal Responsibility for Children and Pediatric Hospital Policies in Romania”, în M. Verkerk, H. Lindemann și J. McLaughlin (eds.), *What About the Family? Practices of Responsibility in Care*, Oxford University Press, Oxford, pp. 100-108.
- Cutas, D., și K. Hens (2015), „Preserving Children’s Fertility: Two Tales about Children’s Right to an Open Future and the Margins of Parental Obligations”, *Medicine, Health Care and Philosophy*, 18 (2), pp. 253-260.

- Cutas, D., și A. Smajdor (2017), „The Moral Status of the (Nuclear) Family”, *Etikk i Praksis – Nordic Journal of Applied Ethics*, 11 (1), pp. 5-15.
- DeMause, L. (1974), *The History of Childhood*, Harper and Row, New York.
- Durrant, J.E. (1996), „The Swedish Ban of Corporal Punishment: Its History and Effects”, în D. Frehsee, W. Horn și K.D. Bussmann (eds.), *Family Violence Against Children*, De Gruyter, New York, pp. 19-25.
- European Court of Human Rights (ECHR) (2017), Case of D.M.D. v. Romania. Document disponibil la adresa hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177226
- European Court of Human Rights (2017), „Hotărârea în Cauza D.M.D. împotriva României, din 03.10.2017”, disponibilă la <https://lege5.ro/Gratuit/gmztimbwgeyq/hotararea-in-cauza-dmd-impotriva-romaniei-din-03102017>
- European Values Study 2017, via Atlas of European Values, disponibil la www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html
- Fahmy, M. (2013), „On Procreative Responsibility in Assisted and Collaborative Reproduction”, *Ethical Theory and Moral Practice*, 16, pp. 55-70.
- Gheaus, A. (2014), „Unfinished Adults and Defective Children: On the Nature and Value of Childhood”, *Journal of Ethics & Social Philosophy*, 9 (1), pp. 1-21.
- Gheaus, A. (2017), „Children’s Vulnerability and Legitimate Authority over Children”, *Journal of Applied Philosophy*, 35 (S1), pp. 60-75.
- Godwin, S. (2020), „Children’s Capacities and Paternalism”, *The Journal of Ethics*, 24, pp. 307-331.
- Hedlund, M. (2012), „Epigenetic Responsibility”, *Medicine Studies*, 3, pp. 171-183.
- Hens, K., Cutaș, D., și D. Hortstötter (eds.) (2017), *Parental Responsibility in the Context of Neuroscience and Genetics*, Springer, Dordrecht.
- Hofstede, G. (2001), *Culture’s Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations*, Sage Publications, Londra.
- Jacobs, D., și K. Hens (2018), „Love, Neuro-Parenting and Autism: from Individual to Collective Responsibility towards Parents and Children”, *Analyze – Journal of Gender and Feminist Studies*, 11, pp. 102-124.
- Jaworska, A., și J. Tannenbaum (2019), „The Moral Status of Children”, în A. Gheaus, G. Calder și J. de Wispelare (eds.), *The Routledge Handbook of the Philosophy of Childhood and Children*, Routledge, Londra, pp. 67-78.
- Kukla, R. (2016), „Equipoise, Uncertainty, and Inductive Risk in Research Involving Pregnant Women”, în F. Baylis și A. Ballantyne (eds.), *Clinical Research Involving Pregnant Women*, Springer, Dordrecht, pp. 179-196.
- Legea 272/2004 privind protecția și promovarea drepturilor copilului, republicată 2014, disponibil la dreptonline.ro/legislatie/legea_protectiei_copilului.php
- Liao, M. (2015), *The Right to be Loved*, Oxford University Press, Oxford.
- Macleod, C. (2007), Who is Responsible for What?, în S. Brennan și R. Noggle (eds.), *Taking Responsibility for Children*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ontario.

- MGC vs Romania, decizie a Curții Europene a Drepturilor Omului, disponibilă la adresa <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-176069>
- Mihăilescu, V. (ed.) (2017), *De ce este România astfel? Avatarurile excepționalismului românesc*, Polirom, Iași.
- Monitorul Oficial, nr. 511, 24 iulie 2009, disponibil la adresa dreptonline.ro/legislatie/codul_civil_republicat_2011_noul_cod_civil.php
- Muntean, A. (2016), *Adopția și atașamentul copiilor separați de părinții biologici*, Polirom, Iași.
- Oncioiu, D. (2019), „Dreptate strâmbă: 3 din 4 cazuri de acte sexuale cu victime copii sunt judecate în instanțele românești ca fapte consimțite”, *DeLa0.ro*, disponibil la <https://beta.dela0.ro/acte-sexuale-victime-copii-judecate-fapte-consimtite/>
- Overall, C. (2012), *Why Have Children? The Ethical Debate*, MIT Press, Cambridge (MA).
- Rolston, H., III. (2002), „Values in and Duties to the Natural World”, în D. Schmidtz și E. Willott (eds.), *Environmental Ethics: What Really Matters, What Really Works*, Oxford University Press, Oxford.
- Salvați Copiii (2013), „Abuzul și neglijarea copiilor. Studiu sociologic la nivel național”, disponibil la adresa <https://www.salvaticopiii.ro/sci-ro/files/49/49ef328f-6bb0-47cd-a9b3-dcdaba0407da.pdf>
- Smajdor, A. (2011), „Ethical Challenges in Fetal Surgery”, *Journal of Medical Ethics*, 37 (2), pp. 88-91.
- Tarța, M. (2018), „The Traditional Family versus Equal Rights Supporters Rhetoric in Romania”, *Analize – Journal of Gender and Feminist Studies*, 10, pp. 68-90.
- Vișoiu, M. (2017), *De ce lovim copiii?*, Risoprint, Cluj.
- Warren, M. (1997), *Moral Status: Obligations to Persons and Other Living Things*, Clarendon Press, Oxford.
- Wiesemann, C. (2016), *Moral Equality, Bioethics, and the Child*, Springer, Dordrecht.